

зарлаган эпизоду мисал болот. Элдин алгачкы кездердеги түшүнүгү боюнча адилеттүүлүк Сур эчки жакта болгон. Дал ошонун негизинде Сур эчкинин тилеги кабыл болуп Кожожаш аскада калып, учуп өлөт. Поэманын экинчи бөлүгүндө Сур эчкинин иштери адилеттүү болбостон, адилеттүүлүк Молдожашка бойт, ал ата куну үчүн аракет кылат. Бул учурда Сур эчки жеңилет. Поэмадагы мындай көрүнүштү жалаң гана адамдардын түшүнүгүнүн өсүшү менен чектеп коюуга болбойт, анткени элдик чыгармаларда адетте адилеттүүлүк, чындык жеңип чыгат. Ошондуктан поэмадагы каармандардын аракетинин мүнөзүн, оң, терс көрүнүшүн эске алууга туура келет. Жыйынтыктап айтканда Сур эчкинин образы эки жактуу чечилет: анын адамдарга өзү келип катылбашы, жамандык тилебени, «ыйыктыгы» оң катарында, ал эми адамдарга керектүү каражаттарды өндүрүүгө тоскоолдук кылышы терс көрүнүш катары каралат.

«Кожожаш» поэмасындагы айрым экинчи пландагы каармандардын образдары да ачык идеялуу, өзүнчө тип катарында, көркөм түзүлгөндөрү бар. Алымкул Үсөнбаевдин вариантында Зулайканын жар тандаган эпизодунда Шабыр кыздын образы түзүлгөн. Ырас, Шабырдын мүнөзүнүн кандай түзүлүшү жөнүндө поэмада орун берилген эмес. Анын сырткы портрети жөнүндө да эч кандай сөз болбойт. Ошондуктан Шабыр жөнүндө, бир көрүнгөн, ачык идеялуу, тубаса чындыкты алдан билген адамдын элеси калат деп айтууга болот. Эпостук чыгармаларда Шабыр сыяктуу бир көрүнгөн жана ошол көрүнүшүндө иштин толкунуна күчтүү таасирин калтырып кеткен толук эмес образдар болот.

Шабыр Зулайканы Кожожашка турмушка чык деп арачы болгондо поэманын демократтык тенденциясын бир канча тереңдетип кетти. Ал жалаң гана Шабырдын ортокул болгонуна эмес, ийинен, сөзүнөн көрүнөт. Шабыр Кожожаштын адамдык сапатын бир көрүү менен сээди.

Ал:

«Кожожаш асыл жан экен,
Кубандым эле көргөндө,
Кошомат эмес бул кебим
Кожожаш сага ылайык деп.

(21-бет)

Зулайкага Кожожаштын жайын түшүндүрдү. Өзүнүн күндүгүнө карабастан эч убакта тартынбайт, чындыкты бетке айткан, акыйкат үчүн жанынан кечкен жалыңдуу кыз.

Шабыр күн атым болбосо
Керетим! сенден кем белем?

Кып адалды жактырбай,

Керет—акыл деген сөз.

Көөп кеткен немесин

Авыбы тапсан Шабырдын,

Жазасын колго берерсин».

(24—25-бет.)

Шабырдын тартынбай айтышы Зулайканын чындыкты түшүнүшүнө негиз түрткү берет. «Арам, чунак эмне эле мергенди мактайт» деп буралып турду да Кожожашты өргөдөн шыкаалап көрүп жактырып калды. Зулайканын Кожожашка ашык болуп калганын түшүнгөн Шабыр ичинен жымымдалды да көздөн далдаа болду. Мындан кийин поэмадан Шабырдын образын толуктоочу бир дагы жаңы сызыкты, кичинекей кагылышты таба албайсын. Ал поэмада кандай кокусунан көрүнсө, ошондой эле табышмактуу жок болуп кетет. Кебетеси, поэмадагы кийинки окуянын өсүштөрү да анын болушун талап кылбайт окшойт.

«Кожожаш» поэмасындагы ушул майда-чуйда көрүнүштөрдүн бардыгы өзүнчө айрым мааниге ээ болсо да борбордук каарман—Кожожаштын иштерин, аракетин толуктоо кызматын аткарышат.

Кыргыз элинин башка эпосторундай эле «Кожожаш» поэмасында башкы каармандын эне-атасына белгилүү даражада көңүл бөлүнөт. Бирок «Кожожаш» поэмасындагы борбордук каармандар: Кожожаш, Зулайканын ата-энесинин кебете-кешпири, мүнөздүү бөтөнчөлүктөрү тумандуу бойдон кала берген. Поэмада Зулайканын атасы Каракожонун Кашкар тараптагы бир калаада хан болуп турганы айтылат. Каракожонун айрым аракеттери «Қурманбек» эпосундагы Айганыштын атасы Бакбурдун образын эске салат. «Кожожаш» поэмасынын кийинки басылышына жазылган баш сөздө: «Каракожонун кичимки хандар сыяктуу элди эзиши, эч бир жеринде айтылбайт. Каракожо Зулайканын Кожожашка барышына жаң-дили менен макул. Карыпбай менен татуу куда болот. «Каракожонун хан болушу сыяктуу көрүнүштөр кийинки учурларда коңулгандыгынын поэманын бүткүл сюжеттик өзөгү көрсөтүп турат»—деп, Каракожонун образын кийинки кирген «кошумча» катары караган. Элдик оозеки чыгармаларда эл бийлеген хандар жөнүндө эки түрдүү түшүнүк берилет: биринчиси, элдин башынан өткөн кайгылуу, оор турмушуна себепкер болгон, алардын күндөлүк таламына кийлигишип турган, мыкачы, чыныгы турмуштагы хандардын образдары, экинчиси, оор турмуштан кутулуу жолун эңсөөдөн келип чыккан «үшүндүй адилеттүү хандар болсо, кой үстүнө торгой жумурткалаган заман болор эле» деген кыял аркылуу түзүлгөн «хандардын» образдары.

«Кожожаш» поэмасында Каракожону бир калаада хан бо-

«Кожожаш», Кыргызмамбас, 1956-ж., 9-бет.

луп турган экен деп «кошумча» катары карай коюу, элдик чыгарманын образ түзүүдөгү кээ бир өзгөчөлүктөрүн четке каккандык болбос бекен. Поэманын башталышында эле Каракожонун чыныгы пейли, мээримдүү жүрөгү жөнүндө кабар элдин бардык турган жерине тарайт.

«Зулайка менин балам деп,
Элиме кабар салам деп.
Кыздын жаккан бейдине
Сүйгөн теңин алар деп.
Кызымды сатып бирөөгө,
Калың деп кыздан мал алсам
Кыяматта арам деп, —»

—(14-бет.). Каракожо Зулайканын жар тандашына эркиндик берет. Каракожонун тилеги—Зулайка сүйгөнү менен баш коюсо дейт. Зулайка сыяктуу эле Каракожо адамдык чыныгы сапатты байлыктан көрбөстөн, өнөрдөн, акылдан көрөт. Кедейлик, жардылык жөнүндө ооз ачып да койбойт. Зулайканын Кожожаштай өнөрлүү жигитти таңдаганына баладай сүйүнөт. Кожожаштын абийири, кызынын, өзүнүн абийириндей көрөт. Кожожаш кыйыкты атып алса деп, Каракожо менен Карыпбайдын, жакасын кармап «скудайлап» турушу чыныгы балага деген аталык мээрим эмес бекен?! Каракожонун образы поэмада канчалык күчүрт көрүнбөсүн, анын бардык тилеги, ою элдин максатына карама-каршы келбейт. Анын хандык даражасы да, шаан-шөкөттүү турмушу да, алтын сарайлары да поэмадан көрүнбөйт. Анын бек заада, хан заада кеңешчилери да, баш кесер желдеттери да көрүнбөйт. Эл болсо андан көркүп, зирилдеп турбастан, Карыпбай сыяктуу кабыл алат. Кантсе да Каракожонун образы элдин пайдасына чечилген. Экинчиден, кыргыз элинин эпосторунда жана башка элдердин эпосторунда болбосун борбордук каармандын ата-энесинен, кайын-журтунан кабар берүү мүнөздүү. Ал эми алар жөнүндө мүнөз түзүү идеялык-көркөмдүк жагынан ар түрдүү экени түшүнүктүү. Дал ушул негиздерди эске алганда Каракожонун образы эпостун негизинде эле бардыгы ырасталат. «Кожожаш» поэмасынын башка варианттарында да Зулайка Каракожонун кызы экендиги баяндалат.

Поэмада Кожожаштын атасы Карыпбайдын образы да Каракожонун образындай ак көңүлдүү, «жупуну». Мында да көзгө түшө кала турган өзүнчө мүнөздүн түзүлүшү жок. Көркөмдүк жагынан жетиле иштелбеген, поэманын негизги кыймылдаткыч күчтөрүнө аралашпаган, борбордук каармандардын кагылыштарын дем албастан сырттан ынтаа менен карап турган көлөкөдөгү образдар.

Карыпбайдын портрети бизге белгисиз бойдон кала берет. Ошондой болсо да анын жанындагы, жүрөгүндөгү адамгерчи-

ликтүү сезимди аз гана көрүнүштө түшүнүп калабыз. Ал бардык мээримдүү аталардай баласынын адилеттүү эл сүйгөн жигит болгонуна сыймыктанат. Ошондой эле ар кандай жакшы нерселерди баласына ыйгарат. Ал Зулайкадай сулуу, акылдуу кыз Кожожашка жар болсо деп самайт.

«Каргадай жалгыз Кожожаш,
«Кайда жүрөт» деп айтат,
Айылда балам болгондо,
Барбайт белең эл менен» (15-бет).

Ал эми Кожожаштын Зулайкага үйлөнгөнүн көргөндө жанманы калбай сүйүнөт. Бир караганда жашырын сыр бардай көрүнгөн дал ушул ак көңүл адамда айтылбай калган эч нерсе деле жок. Ал баласынын иштери ийгиликтүү болуп, кырсыктан тышкары болсо эле турмуштун ар кандайына кайыл, көңүлү куунак жашай берген адам. Турмуштагы көрүнүштөрдөн да четте, өзүнчө өмүрүн өткөргөн пассивдүү карапайым адам. Дал ушул күрөшкө катышпагандыктан ал кейикчээл, кээде армандуу. Кожожаштын аскада түшпөй калышы аталык сезиминин чектен тыш кейишин кошок формасында даңазалайт. Дал ушул көрүнүш ушунчалык эмоциялуу, ушунчалык кейиштүү сүрөттөлгөн. Көз алдында баласын өлүм талашып жаткан учур—чыныктын чыныгы үлгүсүндөй.

Кой көрүңүс туманда,
Коең атып бергени,
Кагылайын мергеним,
Аскадан түшпөй сен өлдүң.
Азабың тартып мен өлдүм.
Көзүм толо көрбөдүм
Кучатым толо сүйбөдүм
Каргадай жалгыз сен жоксуң,
Кайгысын тарттым дүйнөңү.
Өйдө чыксам өбөгүм,
Ылдый түшсөм жөлөгүм.
(108-бет)

Бул ыр саптары адамдын кайгысынын чексиздигин билгизген туруктуу формадагы элдик оозеки чыгармадагы кошок жанрынын сонун үлгүлөрү. Поэмада ушул үлгүлөр ошол шарттагы окуяга айкалышып Карыпбайды экинчи абалга өткөрөт.

«Карып калган Карыпбай,
Акылынан танды эми.
Жалгызынын айынан,
Жарабай байкуш калды эми.
(120-бет.)
Турбай калды Карыпбай
Жалгызынан айрылып». (120-бет.)

Поэмадагы мындай мотивдер баласын чексиз сүйгөн, баласы үчүн жанынан да кечкен Карыптын абалын дагы толук, дагы ачык көрсөтөт. Байкуш чалдың абалын көрүп жаның да

ачыйт. Дал ушундай учурда, элдин сүйгөн каарманынын өлүмү убагында Карыпбайдын кейиши, элдин кейиши поэмага пессимисттик мүнөз, арман мотивин пайда кылды. Бирок, поэмадагы бакыт кайра нурун төктү. Поэмадагы оптимистикалык көз-караш кайра көтөрүлүп чыкты.

«Эркек төрөп Зулайка,
Элинин баары кубанып,
«Калды деп мерген белеги».
(120-бет.)

Келининин эркек төрөгөнүн укканда Карыпбай кайта дем баялап төшөктөн турду.

«Балдар менен Карыпбай,
Кубанганы ушунча,
Кошо чуркап жарышып
Карыпбай келди кубанып».
(121-бет.)

Көркөмдүк жактан анча болбогону менен бул ыр саптары Карыпбайдын абалынан толук түшүнүк берет. Баласынын кубанычына жана кайгысына тең ортоктош болгон мээримдүү атанын образы ойдо сакталып калат. «Кожожаш» поэмасында Карыпбайдын образы менен балага деген аталык сезимдин күчтүүлүгүн ачты. Зулайканын Кожожаштан айрылгандагы кошогу, кайын атасынын арманына окшош. Сүйүү сезимдеринин бир-биринен калышпаган көрүнүштөрү адамдын психикалык абалын көрсөтүү аркылуу поэмада ишке ашат.

«Кожожаш» поэмасынын негизинде жаткан көз караш адам баласынын алгачкы түшүнүгүн даңазаласа да, улам кийинки кездердеги коомдо жолуккан шартка карата кошумчаланып, келгени белгилүү. Ошондуктан тарых боюнча кийинки мезгилдерге таандык, жеңесине кайнисинин үйлөнүшү сыяктуу көрүнүштөр поэмага кирип кеткен. Буга байланыштуу Алымкул Үсөнбаевдин вариантында Сарткошчунун образы пайда болгон. «Кожожаштын» Т. Жээнтаевден, С. Конокбаевден жазылган вариантында Сарткошчунун образы жок. Бул болсо поэманын негизинде Сарткошчунун образы кийинки кошумчалангандыгын көрсөтүп турат. Демек, поэмадагы Сарткошчунун образына токтолууга зарылдык туулбайт.

Поэманы жалпы алганда негизги идея Кожожаш, Молдожаш, Сур эчки, Зулайканын аракеттери, күрөштөрү аркылуу ишке ашат. Ал эми Каракожонун, Карыпбайдын образдары жардамчы образдар катары борбордук каармандын айрым иштерин толуктоо кызматын аткарышат. «Кожожаш» поэма-сындагы борбордук каармандардын иштери аркылуу негизги идея: адамдардын «касиеттүү» айбандардан күчтүүлүгү, жаратылыштагы стихиялуу күчтөрдү жеңүү идеясы ишке ашат. Буга кошумча катары сүйүүнүн күчтүүлүгү даңазаланат.

«Кожожаш» поэмасы идеясынын өзгөчөлүгү, табигыйдыгы менен кыргыз элинин башка бардык эпосторунан айырмаланып турат. «Кожожаш» поэмасы жалпы эле кыргыз элинин оозеки чыгармасында орун алган мергендер жөнүндөгү жомоктордун, легендалардын эң жогорку мазмундагысы болуп саналат.

ПОЭМАНЫН КОМПОЗИЦИЯЛЫК КУРУЛУШУ ЖАНА КӨРКӨМДҮК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Элдик оозеки чыгармаларда, айрыкча, эпикалык чыгармаларда алынган окуяга, көтөрүлгөн идеяга байланыштуу башкы каармандардын катышы ар түрдүү. Айрым чыгармаларда окуя борбордук каарманды жандаган бир канча каармандардын тегерегинде өтүп, алардын аракетине, өзгөчөлүгүнө жараша кошумча майда сюжеттик деталдар менен толукталып, негизги тема улам татаалданып өсүп отурса, айрым чыгармаларда негизги тема борбордук каармандын тикеден-тике аракетин аркылуу өнүгүп отурат. Ошондуктан, биринчи учурда чыгарманын композициялык түзүлүшү татаал түзүлүшкө ээ болсо, экинчи учурда жөнөкөй түзүлөт. Бирок, буга карап бирин «жакшы чыгарма», экинчисин «начар чыгарма» деп, же бири «кийин түзүлгөн», экинчиси «мурун түзүлгөн» деп корутунду чыгарууга болбойт. «Кожожаш» эпосуна арналган айрым алгачкы изилдөөлөргө караганда, м: С. Мусаев «Кожожаш» поэмасынын композициялык түзүлүшүнө токтолуп: «...Эпостогу окуялар эң жөнөкөй түзүлгөн. Биринин артынан бири ээрчип жүрүп отурат. Окуялар орун алмашып, же татаалдаштырылып берилбестен, жөнөкөй гана биринин артынан бирин баяндоо аркылуу берилет. Бул чыгарманын сюжетинин эң эски доордо, адамдар али жөнөкөй кезинде курулгандыгын дагы бир жолу далилдейт»¹ — деген корутундуга келген.

Биздин окубузча чыгарманын композициялык түзүлүшүнүн жөнөкөй болушу анын алгачкылыгына таандык эмес, себеби чыгарманын композициялык түзүлүшүнүн татаалдыгы же жөнөкөйлүгү анын чыккан дооруна байланышпастан, алынган окуяга байланыштуу болот. Бардык эле эпикалык чыгармалардын башталышы белгилүү бир окуядан башталат да, ал улам кийинки учурдагы адам коомунда жолугуучу окуялар, кагылыштар менен толукталып отурат. Дал ошолорго карата чыгарманын композициялык түзүлүшү да өзгөрүүгө туушар болот. «Жазылып турган тарых китеби болбогон элде бир нече

¹ Ж. Таштемиров, С. Мусаев. «Кыргыз адабияты» 8-кн. үчүн окуу китеби, 1954-ж., 167-бет.

кылым мурун өткөн окуялар барган сайын унуткарылып, кийинчерээктеги окуялар көбүрөөк эскериле тургандыгын унутпо керек»¹ — дейт профессор Б. М. Юнусалиев. Дал ушуга байланыштуу «Кожожаш» эпосуна кийинчерээк кирген жаны кошумчаларды эскертүүгө болот. Мисалы: Каракожонун хандыгы, Зулайканын кырк кыз нөөкөр күтүшү, кат менен байланыш жасоо ж. б. майда түшүнүктөр менен поэма толукталган. Натыйжада поэманын композициялык түзүлүшү өзгөрүүгө туушар болгон. Каракожонун турмушу, иштери автордук баяндоодо көрүнсө, Зулайканын Шабыр менен айтышы диалог түрүндө өнүгөт. Алымкул Үсөнбаевдин вариантында окуя Кожожаштын үйлөнүшүнөн башталса, С. Конокбаевдин вариантында окуя Кожожаштын үйлөнгөндөн кийинки иштеринен башталат. Ошондуктан, окуяны көрсөтүү ыктары, берүү манералары белгилүү айырмачылыкка ээ болгон. «Кожожаш» поэмасы А. Үсөнбаевдин вариантында биринчи басылышында² 6175 строктон турса, анын ичинен 5055 строк диалог жана монолог түрүндө айтылган. Ал эми калган 1120 строк баяндоо иретинде колдонулган. С. Конокбаевдин варианты 1208 строктон³ 355 строгу гана диалог жана монолог түрүндө берилип, 853 строгу баяндоо түрүндө берилген. Бул фактынын өзү эле бир эпикалык чыгарманы ар бир айтуучу белгилүү даражада композициялык түзүлүшүн өзгөртүп айтарын көрсөтөт. Демек, башкы каармандын образын түзүү ыктары да ар түрдүү болуп чыгат. Бул жөнүндө профессор М. Ауэзов ачык аныктама берет. Ал мындай дейт: «Способы показа героя в поэме различны. Прежде всего он показан в непосредственных физических действиях, в борьбе, поединках и во многих прочих столкновительных с людьми; во-вторых показан в речах-монологиях, часто двигающих действие, в третьих, выведен в авторское портретной характеристике—описаний его внешности в различных случаях»⁴.

Кыргыз элинин эпостук чыгармаларынын композициялык түзүлүш формасы бизге ыр түрүндө жана баяндоо иретинде айтылган кара сөз түрүндө жетти. Кээ бир убакта бизге бул форманын айкалышкан түрү кезигет б. а. айрым эпизоддорду байланыштыруу ыгы жорго сөз менен берилип бир канча майда окуяларды көрсөтүү менен эки окуянын байланышын түзүү. Буга кошумча кыргыз элинин айрым эпосторуна синтетикалык

¹ «Манас» эпосунун баш сөзү, 1958-ж., 10-бет.

² «Кожожаш», Кыргызманбас, 1958-ж.

³ Эскертүү: Г. Самарин, С. Конокбаевдин жазылган «Кожожаш» эпосу 4560 строктон турат деп туура эмес фактыны келтирет (инв. 1909, фонд АН Кирг. ССР).

⁴ М. Ауэзов. «Сказители Манаса и слушательская среда», Фонды Отделения обществ. наук АН Кирг. ССР, инв. № 179.

форма мүнөздүү т. а. айтуучу ошол эпостогу окуялардын мүнөзүнө карата обонду да, кыймыл-аракетти да артистик ролдо аткарышы. Буга «Манас» эпосун аткаруучулар сонун мисал болот.

Бирок көп убактарда кенже эпосту аткарууда башка элдик оозеки чыгармадагы лирикалык ырларды аткарган сыяктуу эле жалпы элдик обондор менен аткарышат. Кыргыздын элдик обондорун изилдөөчү А. В. Затаевич «Жаныш-Байышты» Токтогулдан жазып алганда эпосту «Кербезди» аткарган мелодия менен аткарганын көрсөтөт. Ал эми Токтогулдун окуучусу А. Үсөнбаев ушул эле мотивдеги мелодияны «Кербезди» жана «Кожожаш» поэмасын аткарууга колдонот. Профессор В. Виноградовдун байкоосу боюнча да бул көрсөтүлгөн фактылар далилденет. Ал Токтогулдун жердеши жана окуучусу К. Досиевдин «Кедейкан» эпосун жазып алганда кербездин обону менен өзүнүн колхоз курулушуна арнаган ырын аткарып берген. Демек, кенже эпосту аткаруучулар эпосту башка турмуштук же лирикалык ырларды аткарган өзүнө таандык мелодия менен ишке ашыра беришкен. Ошондой болсо да эпостогу окуялардын мүнөзүнө карата айрым эпизоддорунда аткарылып жаткан мелодияны өзгөртүүгө туура келген. Мисалы, А. Үсөнбаев «Кожожаш» эпосун аткарууда «Кербездин» бирде шанданып чыга келген, бирде мундуу сыздаган күүсүн колдонсо, ал эми Зулайканын Кожожаш өлгөндөгү кошогуна келгенде кошокко мүнөздүү элдик обонго кескин түрдө өтөт. Бул учурда күү аркылуу окуянын мүнөзү өзүнөн өзү түшүнүктүү боло баштайт. Ал эми Молдожаштын туулушу менен шандуу обон кайта көтөрүлөт. Анткени, эпосту аткаруучулар чыгарманын композициялык түзүлүшүнө, окуялардын мүнөзүнө белгилүү даражада көңүл бөлүшөт. А. Үсөнбаев «Кожожаш» поэмасындагы окуялардын (биз жогоруда эскерип өткөндөй), басымдуу учурун диалог, монолог аркылуу өнүктүрүп, айрым учурларда автордук баяндоо аркылуу ишке ашырат.

«Кожожаш» поэмасынын композициялык түзүлүшү жөнөкөй түзүлгөн. Окуянын өнүгүшү, түйүндөшү борбордук каармандын тегерегинде белгилүү бир түз сызык менен өнүгүп отурат. Айрым эпизоддорду байланыштыруу ыктары окуянын мүнөзүнө карата майда темаларга бөлүү менен жалпы бир темага бириктирет. А. Үсөнбаевдин вариантында «Кожожаш» поэмасы 14 темага бөлүнгөн. Айрым учурда темалардын ортосундагы байланыш бир окуянын экинчи окуяга өтүүдөгү натыйжасы болбостон, автордук чегинүү менен:

«Турсун мерген аскада,
Сөз баштайды элинен»

—(101-бет.) деп экинчи окуяга өтөт. Поэмадагы эпизоддордо

мындай эпикалык байланыштар айрым окуялардын ортосундагы бирдикти сактоо менен экинчи окуянын өнүгүшүнө шарт түзөт.

Поэмадагы башкы каармандардын ички дүйнөсү кыска-кыска диалогдордо ачылат. Диалогдор өтүп жаткан окуяга тике байланыштуу ар түрдүү мүнөзгө өтөт: талкуулоо, (Зулайка менен Шабардын айтышы) коркутуу жана жалынуу, (Кожожаш менен Сур эчкинин ортосунда) осуят (Кожожаштын элге жана Зулайкага айтканы). Ал эми монолог түрүндө: арман (Зулайканын Кожожашты издеп жүргөн кезеги, Кожожаштын Сур эчкини кууп жүргөнү, Сур эчкинин кайгысы) кошок мүнөзүндө (Кожожаш өлгөндө Зулайканын кошогу, Карыпбайдын кейиши) ж. б. Поэмадагы дал ушул каармандын ички дүйнөсүнө терең байланышкан көрүнүштөр автордук баяндоо менен байланыштырылган.

Мисалы:

«Келген элдин бирөө да
Кыз пейлине жаппады»

— (15-бет.) деген баяндоо экинчи учурда Зулайканын кийинки диалогун байланыштырды.

—«Келбеген киши барбы»—деп
Чогулушкан бул жайга.

—Биздин элде калды деп,
Карыптын жалгыз баласы,
Айылга келбейт алты айча,
Жүргөнү зоонун арасы». (16-бет.)

Поэмада диалог аркылуу каармандардын ички дүйнөсү, турмушка көз караштары гана ачылбастан, айрым сюжетти жектөөчү окуялар да ишке ашат. Кожожаш менен Сур эчкини кагылышы окуянын негизин түзөт. Дал ушул негизги сюжеттик ситуациянын тегерегинде адамдардын турмуш абалы, дүйнөгө көз карашы, салты, үрп-адаты, кайгысы, күлкүсү сүрөттөлөт.

Поэманын башталышындагы баяндоодон эле Кожожаштын ашкан мергендиги түшүндүрүлөт.

«Түнөгү болгон аска тап,
Кийгени кийик териси,
Мага десе жүз болсун,
Бирөөн койбой терүүчү» (13-бет.)

Автордук баяндоодон кийин каармандын жандуу аракеттери көрүнө баштайт. С. Конокбаевдин вариантында Кожожаш автордук баяндоодо гана жашаган абстрактуу жансыз каарман болсо, А. Үсөнбаевдин вариантында каармандын тикеден-тике кыймыл-аракети, белгилүү максаты аркылуу окуя өнүгүп жандуу элеси көрүнөт. Каармандын беттеген иши-

нен логикалуу окуя келип чыгат. Андан аркы окуянын өнүгүшү турмуштук зарылдыкка, ички эволюциялык өсүш талап кылган законго ылайыкташат. Кээ бир убактарда поэманын сюжеттик өзөгүнө зордук менен кошулган кийинки турмуштун элестери көрүнөт. Мындай кошумчалар оозеки чыгармаларга эки жол менен киргенин байкоого болот.

1. Поэманын негизиндеги элдик идеяларды тереңдетүү аркылуу кийинки кездердеги турмуштук шартка ыкташтыруу.

2. Элдик идеяны белгилүү даражада тумандаткан «катмар» катары кириши эске алынат.

«Кожожаш» поэмасында сюжеттик өзөгүнө «зордук» менен кийрилген катмар катары Сарткошчунун образын айтууга болот. Поэмадагы негизги көтөрүлгөн идеяны, анын өсүшүн, сюжеттик структурасын изилдегенде эле кийинки кездердеги «ага өлсө жеңе керээз» — деген феодалдык «адептүүлүктүн», моралдын негизинде киргизилген идеялык-көркөмдүк жаткан начар иштелген образ экени көрүнүп турат. Айрым учурларда эпостук чыгармаларда ички негизги логикасынан келип чыккан идеялык-көркөмдүк жактан начар иштелип калган образдар болот. Бирок бул жерде Сарткошчунун образы поэманын негизиндеги окуядан өнүп чыкпайт. Муну «Кожожаш» поэмасынын башка варианттары да далилдеп турат. С. Конокбаевдин, Жээнтаевдин варианттарында Сарткошчунун образы жок.

А. Үсөнбаев окуяны өнүктүрүүдө диалогду каармандын мүнөздөрүн ачуу үчүн колдонот. Ошол мезгилдин өзүндө эле шарттын өзгөрүшүн, жердин которулушун баяндоо иретинде түшүндүрүп отурат. Сур эчкини кубалап Кожожаштын басып өткөн жерлеринин толук картинасы тартылат. Бул кошумча сүрөттөөлөр башкы каармандын абалын ачык түшүндүрүү үчүн колдонулат.

«Адам жүрбөс аскадан,
Аккуу конбос саздардан;
Булагы кайнап куулган,
Муздак төр жайлоо таштардан,
Қарагайдуу жерлерден,
Калчыгайлуу төрлөрдөн».

(77-бет.) Сур эчкини Кожожаш кубалап өтөт. Кожожаштын эрдиги, беттеген ишинең кайтпастыгы басып өткөн жолунан да көрүнөт. Бир окуядан экинчи окуяга өтүү эпикалык туруктуу сүрөттөөлөр менен байланышат.

«Сары изине түштү эми,
Саргай катып кууду эми,
Куу изине түштү эми,
Кубара катып кууду эми». (75-бет.)

Мындай баяндоодон кийин Сур эчки менен Кожожаш басып өткөн жерлери биринин артынан бири тизмектеше баштайт.

Каармандын басып өткөн жолдору да укмуштуу мерген менен касиеттүү Сур эчкинин өзгөчөлүгүнө карата берилет.

Кыргызстандын территориясын тоо-ташын, агын суусун, түз-мейкинин койбой бир жылга жакын аранын ичинде басып өтөт. А. Үсөнбаевдин вариантында Кожожаш Сур эчкини Таластын башы Караколдон жазга мал ала шалбыртта кубалап, Кашкардын тоосун айланып, Каракол, Челек, Чарым, Кочкор, Атбашы, Нарын, Кетмен-Төбө, Алай, Сары-Ункүр, Аксай, Кара-Кыяк, Сары-Бел, Шамшыкал, Актүз, Чоң-Кошой, Балыкты, Үч-Чүрөк, Ала-Бел, Муз-Төр, Желди-Суу, Жаргарт, Сандык, Чоң-Чычкан, Корум, Калба, Мыкачы, Ййри-Суу, Беш-Таш, Талды-Булак, Кайнар, Жерге-Тал, Кара-Ой, Макмал-Төө, Коргон-Таш, Нылды, Сары-Булак, Аблетим аскасына чейин келет. Ал эми С. Конокбаевдин вариантында Кожожаш Чоң-Чычкандан чыгып Каргарт, Желди-Суу, Кошой, Талды-Булак, Каракол, Мерки, Ашмара, Кайыңды, Карабалта, Ак-Суу, Чаткал, Олуя-Ата ташына чейин басып өтөт.

А. Үсөнбаев Кожожаштын басып өткөн жолун С. Конокбаев сыяктуу жалпы баяндоо менен гана бербестен, каармандын психологиялык абалына байланыштуу, ошол шартты түшүндүргөн бир канча диалогдор, монологдор, баяндоолор аркылуу негизги окуяны өнүктүрүп турат. Ал эми Төлөмүш Жээнтаевдин вариантында Кожожаштын Сур эчкини кубалап, басып өткөн жолу сүрөттөлбөйт. Анткени, Чоң текени Кожожаш атаар менен Сур эчки каргап ошол эле аскадан түшүрбөй коёт.

Поэмадагы мындай эпизоддордун ар түрдүү болуп айтылышы же түшүп калышы айтуучулар тарабынан чыгармадагы каарманга тарыхый адам катары мамиле кылышында турат. Дал ушул ойдун негизинде азыр белгилүү болгон географиялык аттардын тизмегин ар бир айтуучу өз билгениндей келтирген. Айрымдары каармандын өлгөн жерин гана атаган. Кантсе да поэманын варианттарынын ортосундагы айырмачылыктар анын композициялык түзүлүшүнүн ар түрдүү даражада болушуна алып барган. С. Конокбаев жана Төлөмүш Жээнтаевден жазылган «Кожожаш» поэмасынын композициялык түзүлүшүнүн толук эместиги анын темасынын чечилишинен да көрүнөт. Кыргыз элинин айрым эпосторунда мисалы, «Манас» трилогиясында айрым каармандар эпостун башынан аягына чейин катышып турса да (м: Бакай, Каныкей) трилогиянын ар бир бөлүгү айрым бүткөн композициялык түзүлүшкө ээ б. а. өзүнчө толук чыгарма катары тааныла алат. Ал эми «Кожожаш» поэмасынын С. Конокбаев, Т. Жээнтаевден жазылган варианттарында чыгарманын композициялык түзүлүшү Кожожаштын өлүмү менен бирдигин сактап калса да, негизги коюлган тема, көтөрүлгөн идея бүтпөйт. А. Үсөнбаев-

дин вариантында Кожожаш бүтпөй калган күрөш, анын уулу Молдожаш тарабынан улантылат. Ошондуктан поэмадагы эки бөлүм жалаң гана каармандардын тектештигинен (генелогиялык) гана байланышта болбостон, коюлган тема, көтөрүлгөн идея, композициялык түзүлүш жагынан бир-биринен ажырагыс бирдикте турат.

Эпостук чыгармаларда традициялык, туруктуу темалар, сюжеттик ситуациялар, схемалар, мотивдер, байланыштыруу ыктары толук өкүм сүрүшү мүмкүн. Бирок мындай традициялык бирдиктер ал чыгармадагы алынган окуяга жараша ар түрдүү деңгээлде түзүлөт жана чечилет.

«Кожожаш» поэмасында окуяларды байланыштыруу ыктары жалаң гана автордук бандоодон турбастан, туруктуу традициялык байланыштардан да турат.

Мисалы, «Кожожаш» поэмасындагы негизги окуянын өнүгүшүнө да, алардын ич ара байланышын түзүүдө да түш көрүү себепчи. Капарсыз жаткан Кожожаштын түшүнө Сур эчки кырк улагын ээрчитип кирет.

Эпосто:

«Бир ажайып түш көрдү
Бир көргөн бул түштү,
Удаа-удая үч көрдү»

— (35-бет.) деп көрсөтөт. Ошол эле мезгилдин өзүндө Кожожаштын келе турганын баяндаган түштү Сур эчки да көрөт. Дал ушул түш көрүүдөн Сур эчки менен Кожожаштын кагылышы башталат. Бул жерде түш көрүү окуялардын чыгышына себеп болуу менен айрым эпизоддорду байланыштыруу ролун да аткарат. Окуя өнүгүп, чыналып калганда Зулайканын жана Карыпбайдын түш көрүшү, экинчи учурда, Кожожаштын абалын түшүндүрүү менен, анын аскага камалып калганын баяндады. Кабарсыз жаткан эл түш аркылуу билип, Кожожашты бошотуп алуу аракетине өтүштү. Түш көрүү аркылуу чындыкты алдын ала билүү жалаң гана «Кожожаш» эпосунда эмес, «Манас» «Курманбек», «Эр Төштүк» ж. б. эпосторунан тартып жөө жомоктордун бардык түрлөрүндө кеңири орун алган. Ал эми Конокбаевдин варианттарында Кожожаш түшүндө Ала баш текени баш кылып миң улагын кырып олжого тунганы гана айтылат. Мында Кожожаштын башына түшө турган азап, кордуктун элестери көрүнбөйт. Бирок негедир «Шумдуктуу түш экен деп» Зулайка чочуп кетет. Зулайканын коркушу түшүнүксүз бойдон калат. Себеби, Кожожаш көргөн түштө шумдуктун элестери көрүнбөйт. Адетте, эпостук чыгармаларда түш чындыкты алдын ала кабарлоо кызматын аткарат. Баатырдын түштө көргөндөрү төгүлбөй-чачылбай бүт келет. Конокбайдын вариантында түш мындай ролду аткара албайт. А. Үсөнбаевдин вариантында түштүн мазмунунан Зулай-

канын психологиялык абалы ачылса, Конокбаевдин вариантында түшүнүксүз бойдон калат.

Кыргыз элинин кенже эпосторунун композициялык түзүлүшүндөгү негизги көркөм ыкмалардын бири прозалык вставкалар болуп эсептелет. Казак элинин «Айман Шолпан», «Камбар баатыр», «Эр Таргын» эпосторунда да мындай ыкмалар кеңири колдонулган. Кээ бир адабиятчылардын айтуусуна караганда «Кенже эпостордо, шарт катарында, эң мурда негизги окуялар ыр менен сүрөттөлөт. Андан кийин кара сөз менен жүргүзүлгөн баяндоолордо (көбүнчө алар уйкаш, жорго сөздөр) жардамчы фактылар берилет. Ушундан кийин, эпикалык сюжет кайрадан өнүгүп негизги окуялар ыр менен сүрөттөлөт»¹. Биздин байкообузча прозалык вставкалар жалаң гана жардамчы фактыларды баяндоого же айрым эпизоддорду байланыштыруучулук ролду аткарабастан, кээ бир эпостордо негизги окуяларды көрсөтүүгө да пайдаланат. «Эр Табылды» эпосунда негизги сюжеттик өзөктүн өсүшүндөгү ситуациялар кара сөз менен берилген баяндоолордо экенин таңууга болбойт. Мисалы: Табылды, Элдияр жана кырк жигиттин кеңеши, Чалкалмактын үнкүрдө жатып сегиз күнү Табылды менен согуш жүргүзүшү ж. б. Ушундай эле көрүнүштү «Курманбек» эпосунан да жолуктурабыз. Дөлөн хандын элчиси Элбектин Курманбекке элчиликке барышы, Дөлөндүн эл менен кеңеши, Тейитбектин Курманбектин өлүмүн уккан мезгили ж. б.

Экинчиден, кара сөз менен берилген баяндоолорду кенже эпостордун композициялык түзүлүшүндөгү негизги көркөм ыктардан деп караганда да, бардыгына мүнөздүү деп кароого болбойт. Анткени кенже эпосту айтуучу акындар окуялардын жүрүшүн, сюжеттин өсүшүн көрсөтүүдө түрдүү ыктарды колдонушат. Мисалы: А. Үсөнбаевден жазылып алынган «Саринжи-Бөкөй», «Олжобай менен Кичимжан», «Кожожаш» эпосторунда эч кандай кара сөз менен берилген баяндоолорду учурата албайбыз. Мында айрым эпизоддор эпикалык туруктуу байланыштар менен, же айрым темаларга бөлүнүп байланыштырылган. Ушундай эле Саякбай Каралаевден жазылган «Эр Төштүк» эпосу да айрым темаларга бөлүнүп (43 тема) ишке ашырылган.

Ал эми Калык Акыевден жазылган «Курманбек», «Жаныш-Байыш» эпосторунда жана Актан Тыныбековдон жазылган «Эр Табылды» эпосунда кара сөз менен жүргүзүлгөн баян-

доолор атайы көркөм ык катары негизги окуяларды сүрөттөөлөрдө да, жардамчы фактыларды баяндоого да, айрым эпизоддорду байланыштырууда да негизги ролду аткарат. Бул көрсөтүлгөн фактылар кенже эпостордогу кара сөз менен берилген баяндоолор эпостук чыгармалардын композициялык түзүлүшүндөгү көркөм ыкмалардан болгон күндө да биринчи иретте айтуучу акындардын окуяны берүүдөгү колдонгон ыкмалары экенин ачыгыраак көрсөтөт. Мындай түшүнүктү бир эле эпостун эки акындан жазылган варианттары да далилдеп турат. Мисалы, Калык Акыевден жазылып алынган «Курманбек» эпосунда мындай ыкмалар колдонулса, Молдобасан Мусулманкуловдон жазылып алынган «Курманбек» эпосунда колдонулган эмес. Мында айрым эпизоддор өзүнчө темаларга бөлүнүп (14 темага) берилген. Ушундай эле көрүнүштү Токтогул Сатылганов менен Алымкул Үсөнбаевден жазылып алынган «Кедейкан» эпосу да далилдеп турат. Токтогул кара сөз менен берилген баяндоолорду кеңири колдонсо, Алымкул Үсөнбаев айрым темаларга бөлүштүрүп (14 темага) ишке ашырат. Демек, кенже эпосту айтуучулардын кээ бири кара сөз менен берилген баяндоолорду жалаң гана жардамчы фактыларды баяндоого, айрым эпизоддорду байланыштырууга гана колдонбостон, негизги окуяларды сүрөттөөгө да колдонушат. Ал эми айрым акындар кара сөз менен берилген баяндоолорду колдонбостон, айрым эпизоддорду өзүнчө темага бөлүштүрүү менен ишке ашырат. «Кожожаш» эпосунун биринчи басылышында бир жеринде гана кара сөз менен берилген баяндоо берилген. Ал дагы түшүндүрмө катары келтирилген. Ал экинчи басылышында алынып ташталган.

Эпостук чыгармаларда сюжет курууда (сюжеттик курулушту, бул жерде шарттуу түрдө алдык, анткени эпосторду айтуучулар ар убакта даяр сюжетти өзүнүн акындык деңгээлине карата кайталап чыгат) окуяларды өнүктүрүүдө эпосту айтуучулар жалпысынан эки жолду, эки ыкты колдонуп жүрүшөт. Кээ бирөө негизги идеяны көтөргөн борбордук каармандын тегерегине майда кошумча эпизоддорду топтоп, сүрөттөө менен сюжетти түзсө (мисалы: «Төштүк») айрымдары ар бир эпизодду өзүнчө сүрөттөп, бирде башкы каарман «унутулуп», экинчи каармандын иштери баяндалып, сюжет өнүгүп отурат. Кыскасы, контрастык типтеги каармандардын иштери өзүнчө сүрөттөлүп жалпы байланышы ачылат. Мындай ыкты А. Үсөнбаев кеңири пайдаланат. А. Үсөнбаевден жазылган «Кожожаш» эпосу дал ушул ык менен ишке ашкан. Мисалы: Поэманын башында Кожожаш менен Зулайканын үйлөнүү тою — дал ушул эпизоддо алардын адамдык сапаттары көрсөтүлөт. Кожожаштын түш күрөшү жана аны Зулайкага жорутушу, ошол эле мезгилде Сур эчкинин түш көрүшү, түшүн Ала баш

¹ Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусу, инв. № 1633. Асаналиев К. «Курманбек» жана «Шырдакбек» поэмаларынын версиялары жөнүндө» деген макаланы кара, 36-бет.

текесине айтышы ж. б. Сюжет түзүүдөгү мындай ыктардын бири туура, экинчиси туура эмес деген корутунду чыгарууга болбойт. Бирок айтуучу акындардын айрымдары «даяр» сюжеттин өзөгүндөгү негизги окуяларга көбүрөөк көңүл бөлүп жиберсе, экинчилери экинчи пландагы окуяларга басымды кетирип жиберет. Ошондуктан, айтуучу акындын таланты, шыгы, чеберчилиги жана ошол эпостогу негизги идеяны ачык түшүнүшү талап кылынат. Айтуучу акындын жөндөмдүүлүгүнө жараша бир эле эпостун варианттарында түрдүү сапат келип чыгат, башкача айтканда, бир варианты жакшы болсо, экинчи варианты начар болуп калат. Алардын айтайын деген идеясы бир эле, бирок ошол идеяны берүү жолдору, көрсөтүү ыктары ар башка. Демек, чыгарманын композициялык түзүлүшүнүн туура чечилиши, чыгарманын сапаттуу болушунун негизги шартынын бири катары каралат. А. Үсөнбаев «Кожожаш» поэмасын айтууда бул шарттарды туура түшүнгөн.

* * *

Эпостук чыгармалардын эдиктүүлүгүн чечүүдө ал эпостун идеялык багытын ачуу менен бирге эле көркөмдүк өзгөчөлүгүн, поэтикалык тилин изилдөө негизги милдеттерден экендигин советтик көрүнүктүү фольклористтер далилдүү көрсөтүшөт¹. Эпостук чыгармалар менен, айрыкча мурунку чыгармалар менен салыштырып көрүү жана акырында алардын ички өсүү законун белгилөөчү илимий талап коюлат.

«... для того, чтобы вскрыть закономерности развития художественной формы... эпоса, развившегося в течение многих веков, требуется прежде всего сравнить народно-эпические произведения разных веков...»²—деп көрсөтөт И. С. Брагинский. Ал эми бул таланты ишке ашырууга өзүнчө адабияты, жазмасы болбогон элдердин чыгармасында белгилүү ички өсүү законуудулугун белгилөө көп кыйынчылыкты туудурат.

Октябрь революциясына чейин кыргыз элинин оозеки чыгармаларын жыйноо жана изилдөө иштери айрым адамдардын демилгеси менен гана ишке ашкан. Өткөн кылымдын 50-жылдарында казак окумуштуусу, этнограф Ч. Валиханов Ысык-Көлдүн жээгиндеги кыргыздардан «Манас» эпосунун айрым эпизоддорун жазып, «Көкөтөйдүн өлүмү жана ашы» деген бөлүмүн кара сөз менен которуп баскан (1904-ж.). Мындан көп узабай эле 60-жылдары көрүнүктүү окумуштуу, тюрколог, академик В. В. Радлов кыргыз жерине келип, «Манас» трилогиясынын толук эмес вариантын жана «Эр Төштүк», «Жолой-

канды» жазып алып «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» деген китебинин V томуна кийирген. (1885) Булардан башка 1893-жылы Казанда араб алфавити менен манасчы Тыныбектен жазылган «Семетей» поэмасынан үзүндү басылып чыккан. Кийинирээк 1911-жылы венгер окумуштуусу Г. Алмаши тарабынан немец тилинде «Манас» эпосунун айрым эпизоддору жарыкка чыгат. Октябрь революциясына чейинки кыргыз элинин оозеки адабиятынын кагаз бетине түшкөн үлгүлөрү бар болгону ушулар. Ошондуктан, жалпы эле эпостордун көркөмдүк өзгөчөлүгү жөнүндө болсун же айрым чыгармалардын көркөмдүк өзгөчөлүгү тууралуу жана алардын ички өсүү закону жөнүндө болсун терең илимий пикир айтуу мүмкүн эмес. Ошондой болсо да түрк урууларынын ыр системаларын текшерген окумуштуулар В. В. Радлов, Ф. Е. Корш, А. П. Поцелуевский, В. Гордлевский, Тадеуша Ковальский, В. И. Чичеров, И. С. Брагинский, В. Т. Жирмунискийлердин эмгегиндеги кээ бир көз караштарга таянуу менен «Кожожаш» поэмасынын колдо бар нускасынын көркөмдүк өзгөчөлүгү жөнүндө айрым пикирди айтууга болот.

В. В. Радлов, Ф. Е. Коршун көз карашы боюнча 7—8 муунду ыр түзүлүшү түрк урууларынын байыркы кезден бери келе жаткан ыр курулуштарына таандык экени айтылат.¹

Т. Ковальскийдин изилдөөсүндө түрк урууларынын ыр түзүлүшүндө 7—8 муундуу формадан башка 11 муундук (4—4—3) жана 15 муундук (4—4—4—3) формадагы тип бар экени белгиленет.²

Т. Ковальскийдин изилдөө эмгегиндеги объекти жалаң гана Орто Азияда жашаган түрк урууларынын оозеки адабиятындагы ыр түзүлүшүнүн үлгүлөрү болбостон, жалпы эле жакынкы жана орто чыгыштагы түрк уруулары, осмон түрктөрү, чыгыш Түркстан, алтай ж. б. жерлерде жашаган түрк урууларынын жазма жана оозеки адабиятындагы ыр түзүлүшүн кароо, изилдөө болгонун эске тутуу зарыл. Анткени, түрк урууларынын айрымдарынын миң жылдык жазма адабияты болгонун, ошону менен бирге айрым экономикалык, маданий ж. б. катнаштар аркылуу араб-перс адабиятынын түрк

¹ В. В. Радлов. «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» IV том, 85—114-беттер. В. В. Радлов бул эмгегинде алтайлык татарлардын ыр түзүлүшүнүн формалары жөнүндө айтат. Ф. Корш, «Древнейший народный стих турецких племен», Записки Восточного отделения Российского Археологического общества, том XIX, выпуск II—III, стр. 139—167. Петербург 1909. Ф. Корш Түрк урууларынын ыр түзүлүшүндөгү ритмдик түзүлүш менен муундук составына токтолот.

² Т. Ковальский. Исследование о форме поэзии тюркских народов, стр. 129, перевод: из польского языка Т. Шафрановича, 1946 г. Кыр. ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусу, инв. № 171.

¹ Ошонун өзүндө, стр. 135.

² «Вопросы изучения эпоса народов СССР», Москва — 1958 г., стр. 12, 135. В. И. Чичеров менен И. С. Брагинскийдин макаласын кара.

урууларынын жазма жана оозеки адабиятына болгон таасири же тескерисинче, ички байланыштар бардыгын көрүүгө болот. Буга кошумча чыгыштагы түрк урууларынын көпчүлүгүндөгү улуу жазуучулар чыгармаларды перс тилинде жазгандыгы маалым. Демек араб-перс адабиятындагы алдыңкы прогрессивдүү көз караштарды өзүнө сиңирүү менен ыр түзүлүшүндөгү айрым формаларды өздөштүргөнү ыктымал. Биз бул айтылган көз караштардан түрк урууларындагы 15 муундуу ыр түзүлүшү жазма адабияттагы көрүнүш болуу керек деген жыйынтыкка келебиз. Себеби, түрк урууларынын элдик оозеки чыгармасындагы ыр түзүлүшү, формасы жөнүндө сөз кылган академик В. В. Радлов, Ф. Корш 15 муундуу ыр түзүлүштөрү жөнүндө сөз кылбайт. Экинчиден, XIX кылымда жазылып алынган казак жана кыргыз элинин элдик оозеки чыгармасында 15 муундуу ыр түзүлүшү учурабайт. Үчүнчүдөн, обонго негизделген ырдын түзүлүшү кыска формада айтылышы шарттуу. Бул жөнүндө кыргыз элинин музыкасын изилдеген профессор В. Виноградов да негиздүү пикирди айтат. В. Виноградовдун пикири боюнча кыргыз элинин оозеки чыгармасында метрикалык системада турган 7—8 муундуу силлабо-тоникалык ырлар жыш учурай тургандыгы жана буга айкалышкан музыкада речитативдүүлүк (күүлөп күүгө келтирүү, обондоштуруу сүйлөө) жана импровизациялуулук өкүм сүрөрүн көрсөтөт.¹ Кийинки кездерде, совет өкмөтү орногондон кийин жазылып алынган таң каларлык көлөмдөгү «Манас» эпосу да (1917 жылдан 1952-жылга чейин жазылып алынган «Манас» эпосунун 12 варианты 1 миллион 23 миң сап ырдан турат) жана кенже эпостор деген ат менен белгилүү болгон «Курманбек», «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан», «Саринжи-Бөкөй», «Төштүк», Жаңыл ж. б. эпостор да 7—8 муундуу түзүлүшүндө айтылган.

«Короткий стих (7—8 слогов — С. 3.) (как показывают «Манас» и казакские богатырские песни) древнее, чем длинная, (11-слоговая — С. 3.) тирада предшествует лирической строфе»²—дейт В. М. Жирмунский. Кыргыздын элдик оозеки чыгармасында 11 муундуу ыр өтө аз учурайт. (Мисалы: «Кулмырза»). Чоң көлөмдүү чыгармалардан тартып майда лирикалык ырларга чейин 7—8 муундуу түзүлүштөгү формада түзүлгөн. «Кожожаш», «Саринжи-Бөкөй»³ эпосторунда жолуккан 11 муундуу айрым ыр строктору эпостун түпкү нускасында, элдин ичинде айтылып жүргөн варианттарында болбостон,

¹ В. Виноградов. «Киргизский народный речитатив». Сб. Вопросы музыкального искусства в. II, музгиз, 1955 г.

² «Вопросы изучения эпоса народов СССР», Москва, 1958 г., стр. 61.

³ «Кожожаш». Кыргызмамбас, 1956-ж., айткан Алымкул Үсөнбаев. «Саринжи-Бөкөй», Кыргызмамбас, 1958-ж. айткан Алымкул Үсөнбаев.

айтуучу-акындын жеке стилиндеги көрүнүш экенин түшүнүү кыйын эмес. Анткени, Алымкул Үсөнбаев азыркы жазма адабияттагы 11 муундуу ыр түзүлүшүнө тааныш жана 11 муундуу ырларды өзүнүн башка (жеке) чыгармаларынан да көрүүгө болот. (Мисалы: «Москва» ж. б.). Экинчиден, Алымкулдан жазылган эпостордо көбүнчө редиф ырдын ритмдик курулушуна байланыштырылып, 11—12 муундук формадагы айрым строктор пайда болот. Мисалы:

Ак талдан кумдук ойдурган. (8)
Ак далайдын көркү деп, (7)
Атын «ак баран» деп койдурган, (9)
Кожожаш баранды колго алды
эми (12)

Бул келтирилген куплеттин акыркы сабындагы «Кожожаш» деген сөз ырдын ритмдик толкунуна редиф катары кирди. Редиф чыгыш адабиятынын элдик поэзияларында өтө кеңири кездешет. Анткени речитативдүү аткарууда импровизациядагы ачыктыкты көрсөтүүдө редиф негизги ролду ойнойт. Редиф сүрөттөлгөн окуяга байланыштуу ар түрдүү мааниде колдонулат. Биздин байкообузча редиф, референдин колдонулушу көп учурларда диалогдордо боло турганы көрүнөт. Диалогдо редиф чакырык катары айтылып обондогу басымды күчөтүп ырдын кайруусуна белгилүү шарт түзөт. Кээде каармандын ички сезимин редиф ого бетер ачыктыкка алып чыгат. Мындай негиздер редиф, референди айрым акындар окуяны кызыктуу берүү үчүн атайын ыкма катары колдоно турганын көрсөтөт. «Кожожаш» поэмасындагы мисалдар да бул пикирди далилдеп турат.

Жогоруда биз көрсөткөндөй мисалды орто мектептин 8-класстары үчүн түзүлгөн окуу китебинде (кыргыз адабияты боюнча) С. Мусаев да келтирет.

Мисалы:

«Өлөр жерин бар болсо, (7)
Өлсүн деп сүйлөгүн. (7)
Жаман жерин жакшы деп, (7)
Зулайка, жактап айтып
жүрбөгүн. (10)

Мерген, бул айтканын акыл деп. (9)
Жалган жоруп койду деп,
Бир жерде жарына айта катуу
кеп. (11)
Мергеним койгун ишинди. (8)
Анда мен, белсенип жесир
калганым. (11)
(40—21-бет.)

Автор мындан: «Мындагы 7, 8, 9, 10, 11 муундук саптар